

RNDr. Petr Anděl, CSc.

**EKOTOXIKOLOGIE
TERESTRICKÉHO
EKOSYSTÉMU**

MINAMATA

MINAMATA

chemická
továrna

- záliv Minamata, Japonsko
- továrna na výrobu acetaldehydu
- za období 1932 – 1970 vypuštěno asi 600 tun rtuti

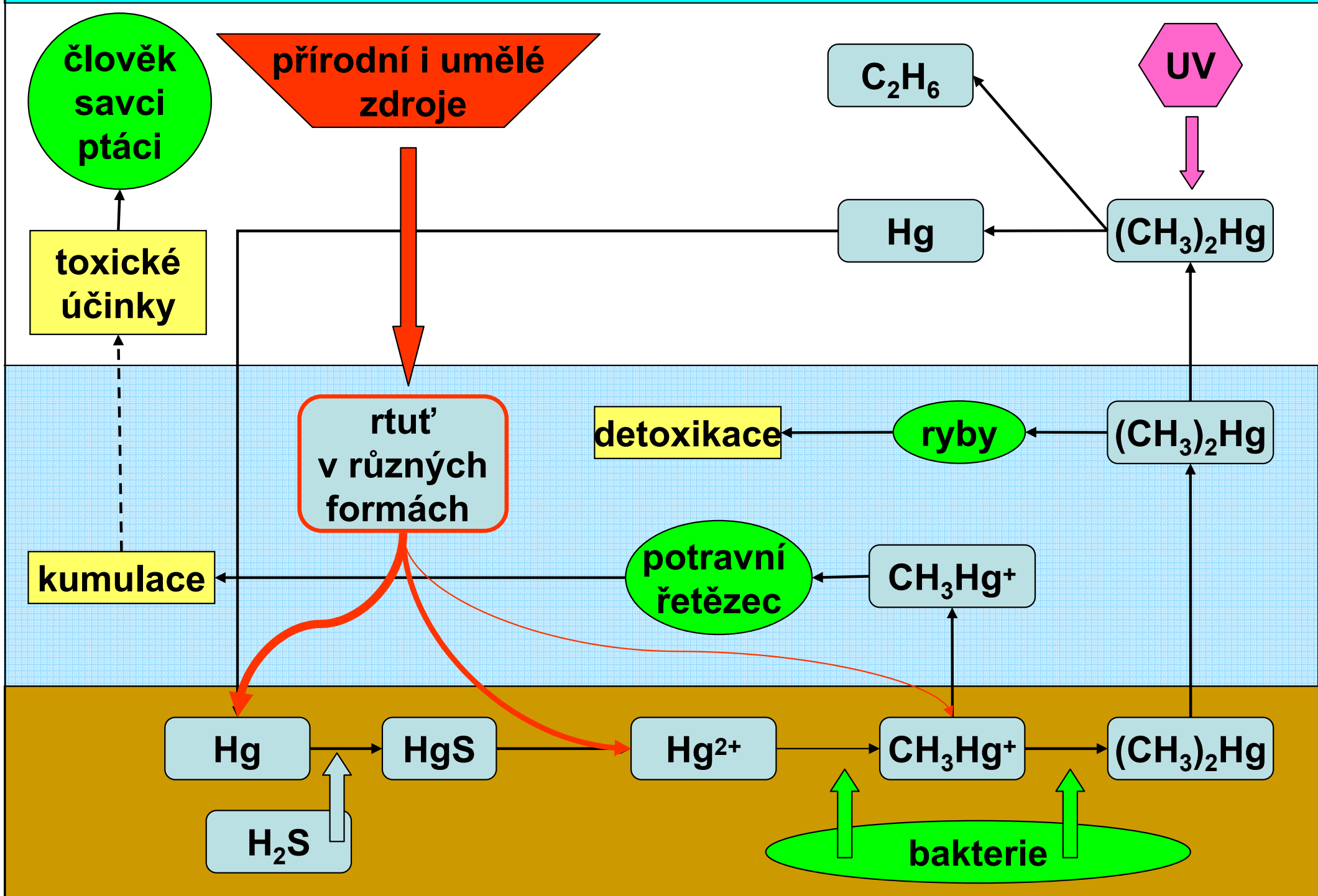
rtuť
v různých
formách

Hg

Hg²⁺

CH₃Hg⁺

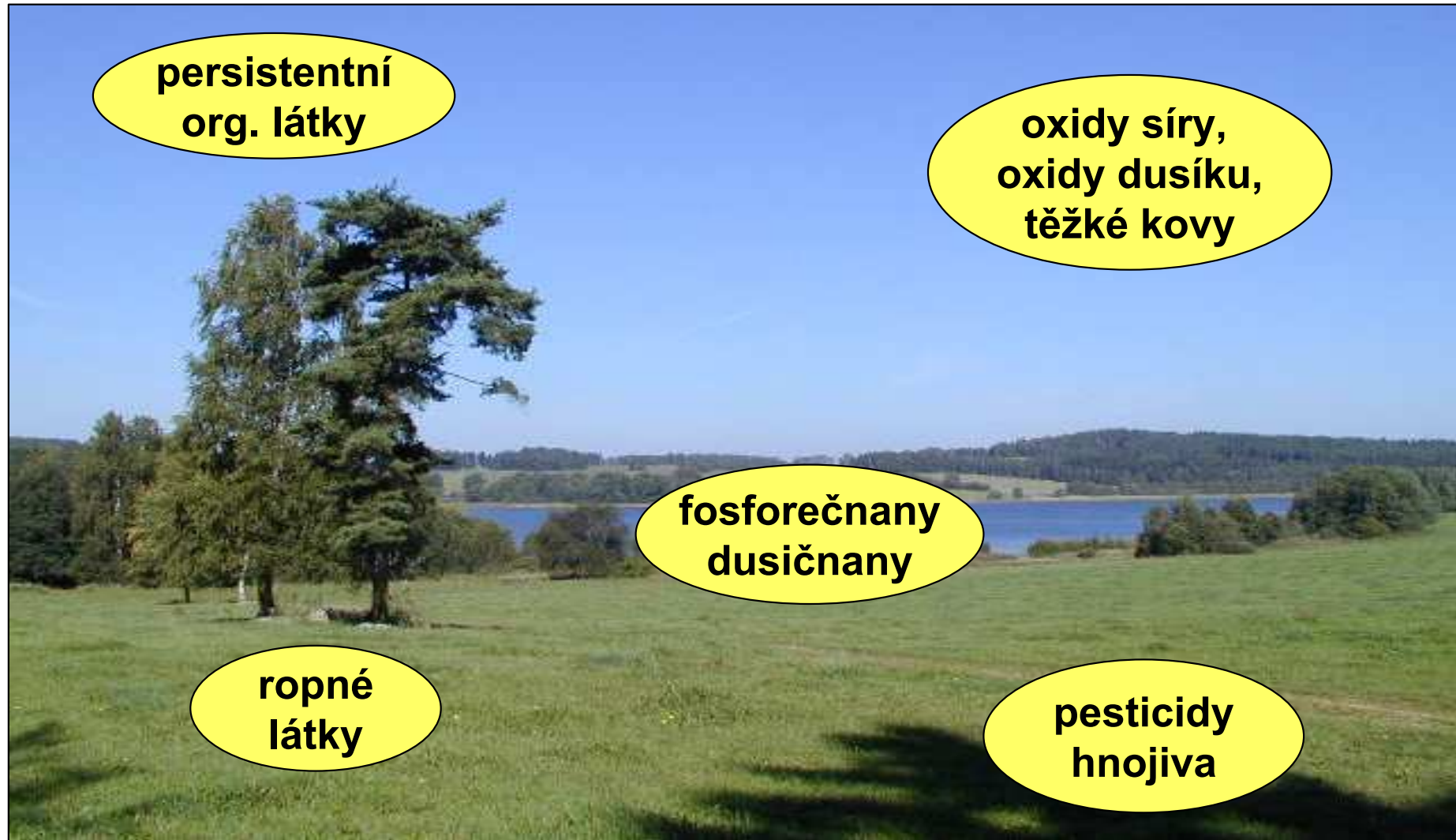
KOLOBĚH RTUTI

1. ÚVOD

1.1 VYMEZENÍ OBORU

KONTAMINANT X EKOSYSTÉM

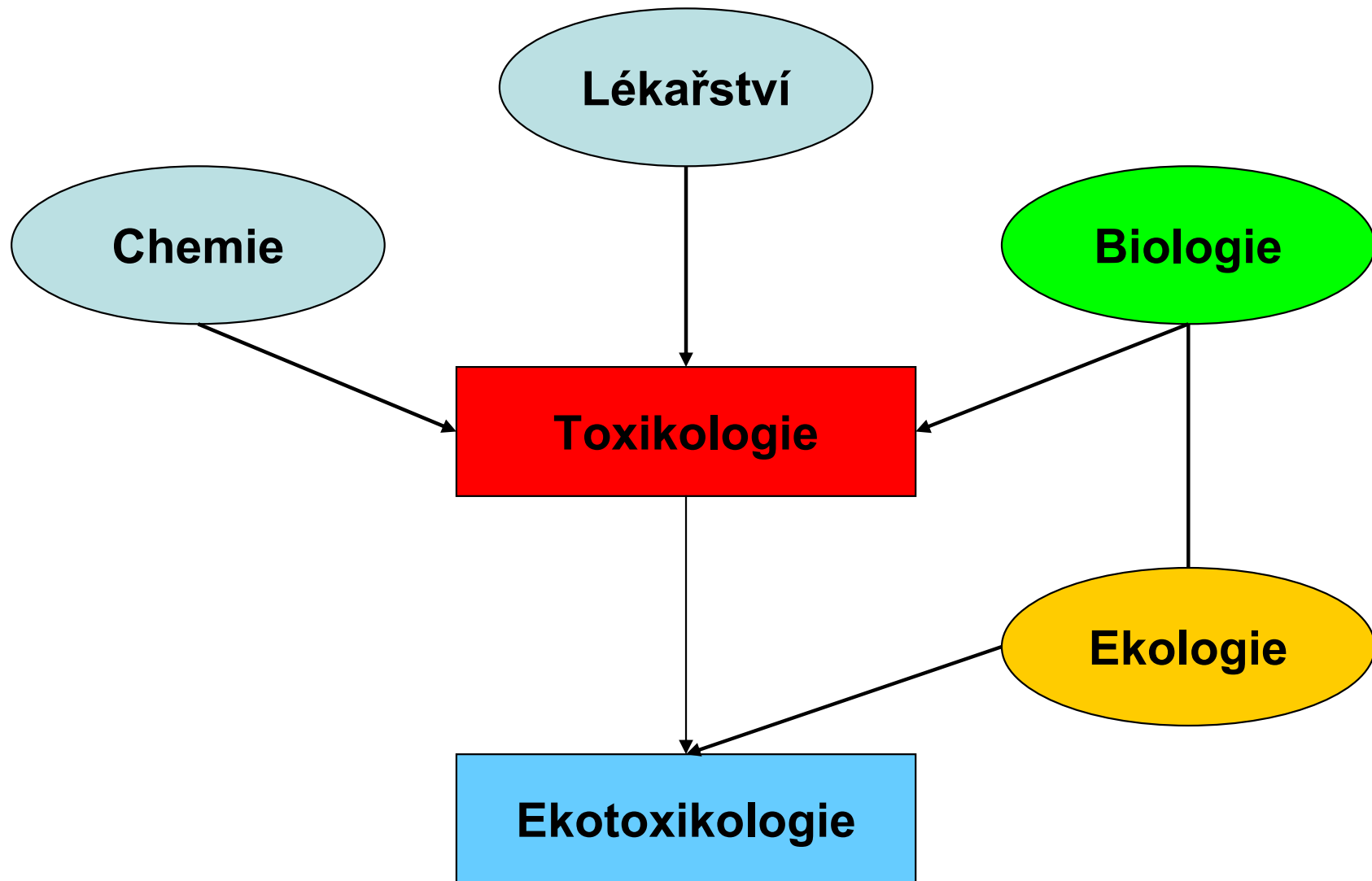
➤ ekotoxikologie se zabývá vztahem chemických látek a biologických systémů

EKOTOXIKOLOGIE - DEFINICE

Ekotoxikologie – věda, která se zabývá negativním působením chemických látek na živé systémy

EKOTOXIKOLOGIE – HRANIČNÍ VĚDNÍ OBOR

➤ **ekotoxikologie je hraniční obor mezi ekologií a toxikologií**

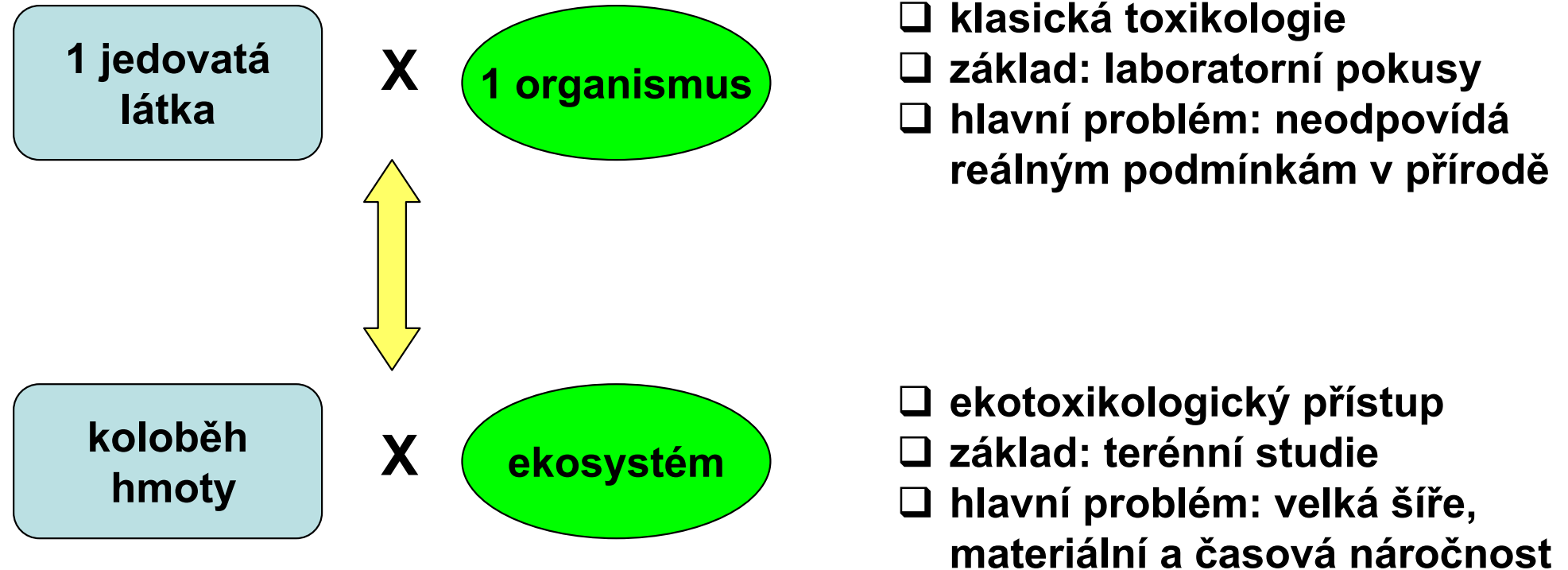
EKOTOXIKOLOGIE - OBORY

Dílčí obory:

- **vliv emisí ze spalovacích procesů**
- **vliv používání pesticidů**
- **látky ovlivňující ozónovou díru**
- **látky ovlivňující tepelnou bilanci Země**
- **nově uváděné chemikálie na trh**
- **dioxiny**
- **radionuklidy**
- **polyaromatické uhlovodíky**
- **volatilní organické látky**
- **těžké kovy aj.**

ŠÍŘE POJETÍ EKOTOXIKOLOGIE

2 KRAJNÍ PŘÍSTUPY KE STUDIU VZTAHU KONTAMINANT X BIOLOGICKÝ SYSTÉM:

- uvedeným studijním přístupům odpovídá i různý rozsah chápání ekotoxikologie: od úzkého na úrovni organismu, až ke komplexnímu ekosystémovému přístupu
- praktické aplikace se nacházejí většinou mezi oběma krajními přístupy

1.2 METODICKÉ SCHÉMA

ZÁKLADNÍ METODICKÉ SCHÉMA

3 ZÁKLADNÍ METODICKÉ PŘÍSTUPY:

- systémový přístup
- pravděpodobnostní přístup
- hodnocení expozice a účinku

SYSTÉMOVÝ PŘÍSTUP

DEFINICE SYSTÉMU

= soubor pravidelně na sebe působících a vzájemně na sobě závislých složek, které tvoří jeden celek

VLASTNOSTI SYSTÉMU

- **celek je víc než součet částí**
- **stupňovité (hierarchické) uspořádání**
- **celek i jeho části se vzájemně ovlivňují**
- **system má vstup a výstup a s okolím si vyměňuje energii, hmotu, informace**

DEFINICE POJMŮ

Struktura = způsob uspořádání vztahů mezi prvky systému

Vazba = hmotné, nehmotné nebo informační spojení mezi prvky systému

Zpětná vazba = vazba mezi výstupem a vstupem téhož prvku, která způsobuje, že vstup je závislý na výstupu

Chování systému = způsob reakce systému na podněty z okolí

PRAVDĚPODOBNOSTNÍ PŘÍSTUP

RIZIKO

Riziko = pravděpodobnost, že za dané situace dojde ke škodlivému (negativnímu) působení na hodnocený systém

ekotoxikologie vychází z hodnocení rizik

Výsledek ekotoxikologického průzkumu:
toxikant (T) bude mít na biologický systém (B)
za daných podmínek s pravděpodobností α
definovaný vliv

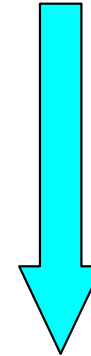
Co je škodlivé?

Základní problém:

-co je škodlivý vliv pro biosystém?

Organizační úrovně:

- organismus**
- populace**
- ekosystém**

roste neurčitost odpovědi

Co je škodlivé

V praxi:

za negativní vliv budou považovány všechny změny současného stavu, které se projeví ve struktuře , v toku energie, koloběhu hmoty, řízení nebo vývoji ekosystému, kromě změn plynoucích z přirozeného vývoje a přirozené variability

POTENCIÁL

POTENCIÁL:

= souhrn možností a schopností něco udělat

Příklady ve všech fázích hodnocení:

- způsobnost toxikantů k vyvolání účinku**
- způsobnost biosystému k přijetí účinku**
- způsobnost místa k depozici látek**
- způsobnost místa k fotolýze látky**
- aj.**

OSNOVA HODNOCENÍ RIZIKA

OSNOVA HODNOCENÍ RIZIKA

METODIKA HODNOCENÍ RIZIKA

= ZÁKLADNÍ PŘÍSTUP V EKOTOXIKOLOGII

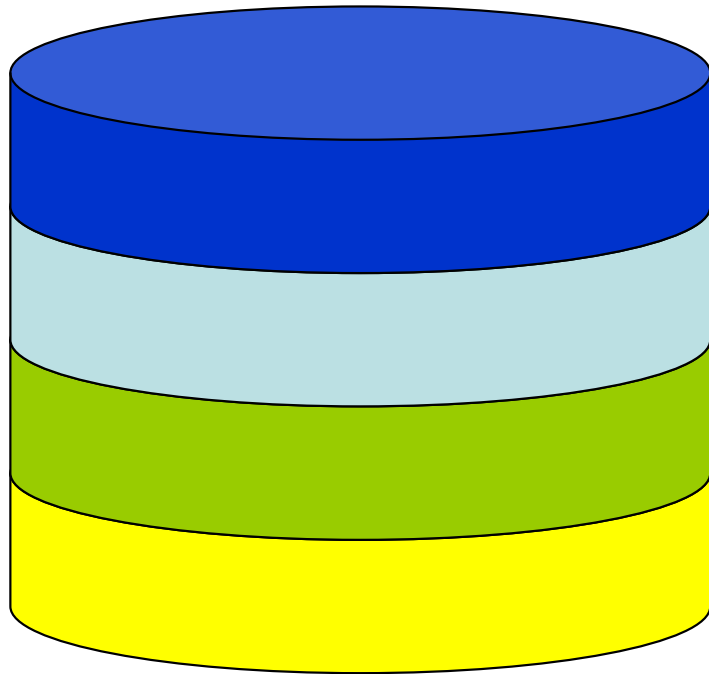
ZÁKLADNÍ KROKY:

- 1. DEFINICE PROBLÉMU (hodnocení nebezpečnosti)**
- 2. HODNOCENÍ EXPOZICE**
- 3. HODNOCENÍ ÚČINKU**
- 4. CHARAKTERISTIKA RIZIKA**

ROZDĚLENÍ EKOTOXIKOLOGIE

OBECNÉ DISCIPLÍNY

- **hodnocení nebezpečnosti**
- **hodnocení expozice**
- **hodnocení účinku**
- **charakterizace rizika**

ROZDĚLENÍ EKOTOXIKOLOGIE

TAXONOMICKÉ TŘÍDĚNÍ

Např.:

dioxiny

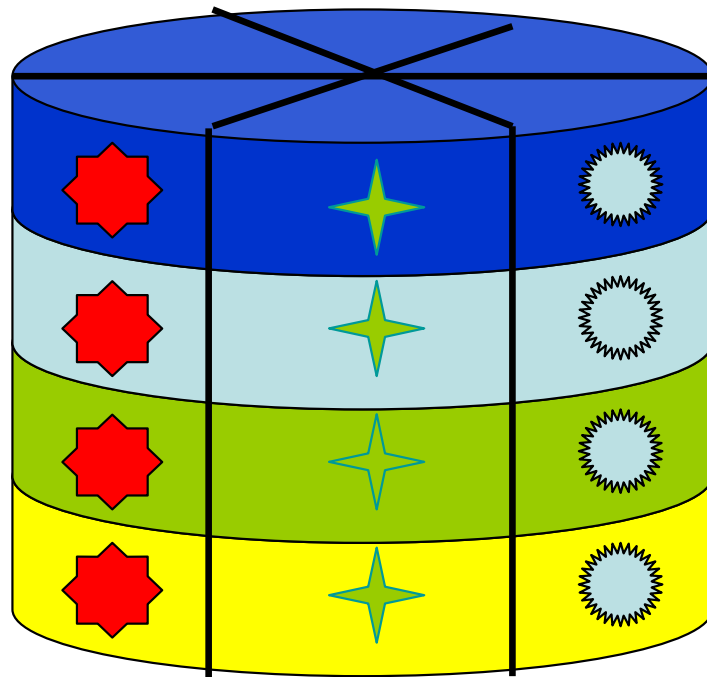

těžké kovy

pesticidy

.....

1.3 CHEMICKÝ BOJ

CHEMICKÝ BOJ

Chemický boj

= běžná součást vztahu mezi organismy

Chemické látky z pohledu jedince:

☐ vlastní – součástí jeho metabolismu

☐ cizí = xenobiotika – všechny ostatní

⇒ každý organismus obklopen cizími látkami

⇒ nutnost vytvořit si obranné mechanismy

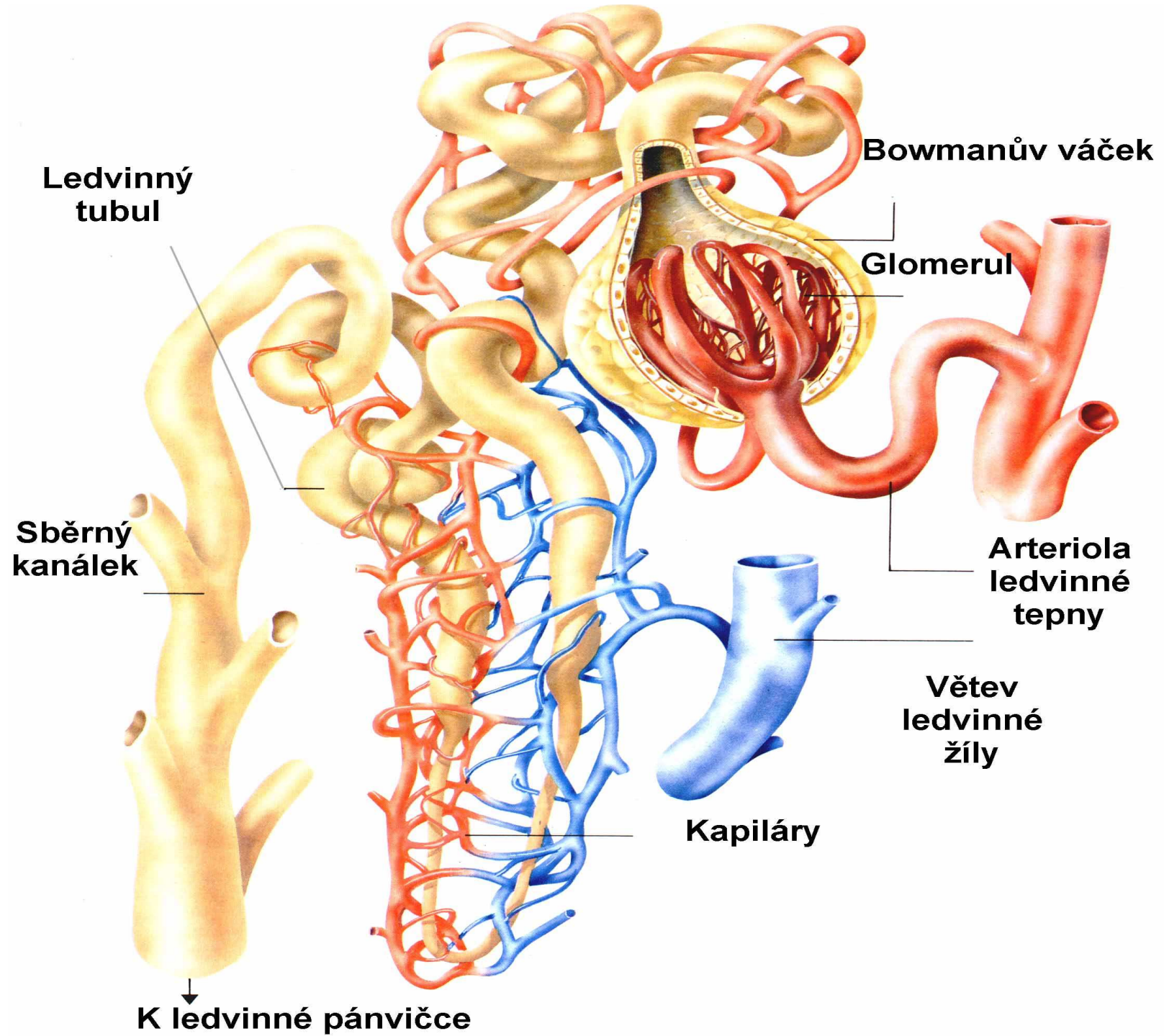
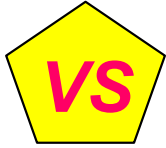
CHEMICKÝ BOJ

Xenobiotika vytvořená člověkem:

= v principu stejný problém jako od jiných druhů

**⇒ využívání stejných obranných mechanismů
vytvořených během evoluce**

NEFRON

CHEMICKÝ BOJ

2 základní bojové způsoby využívání látek:

- obrana
- útok

Stručný přehled rozdělený na:

- mikroorganismy + houby
- rostliny
- živočichy

LÁTKY PRODUKOVANÉ MIKROORGANISMY

Mikrobiální toxiny

- u většina mikroorganismů
- př.:
Clostridium botulinum – botulinotoxin
Bacillus anthracis – sněť slezinná

vodní květ sinic

Antibiotika

= chemické látky vylučované organismy k potlačení růstu mikroorganismů

fytoncidy – antibiotika produkovaná vyššími rostlinami

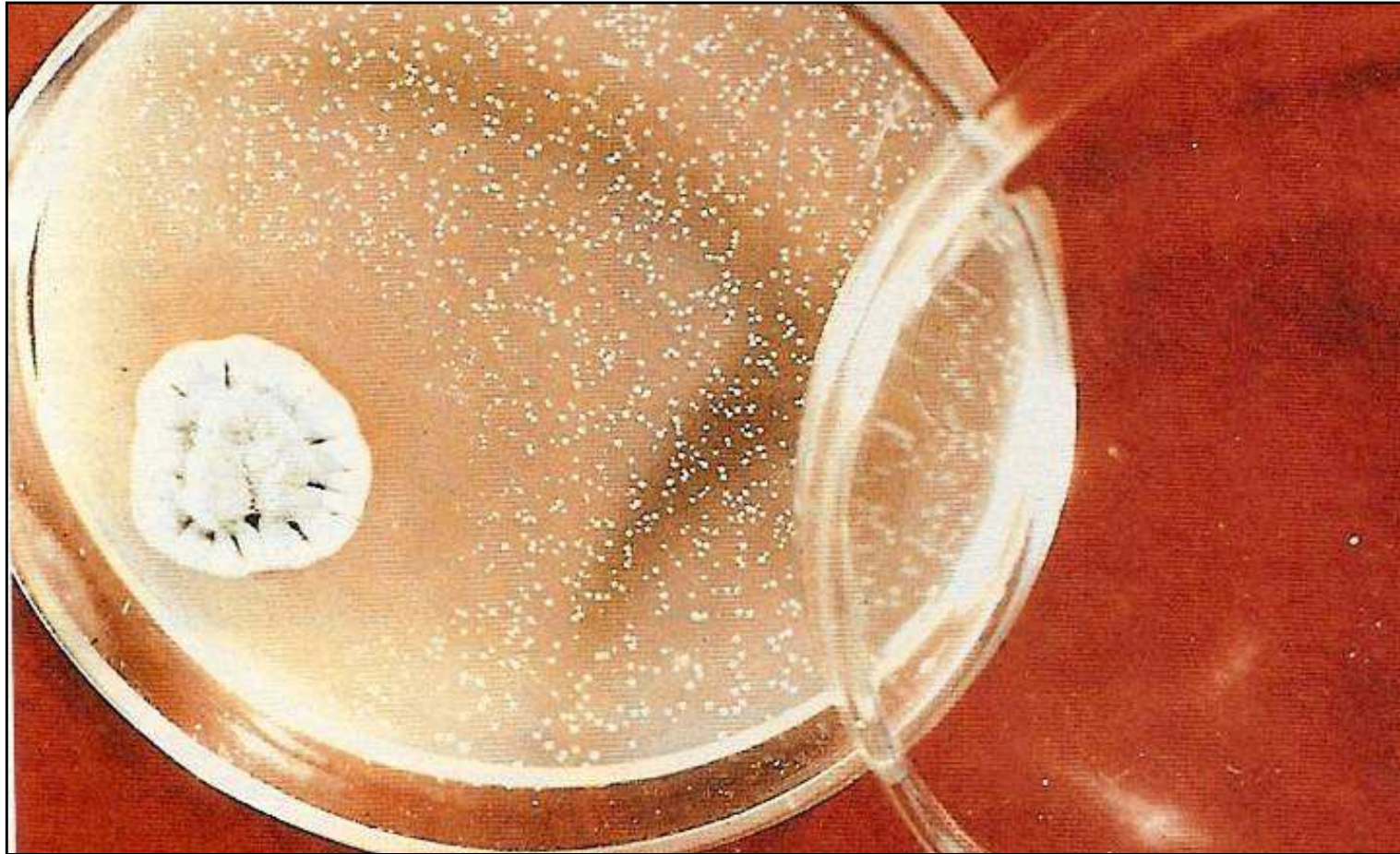
Alexander Fleming

Alexander Fleming

1928

St. Mary's Hospital, Londýn

kolonie bakterie *Staphylococcus aureus* a plísně *Penicillium chrysogenum*

Alexander Fleming

(1881 – 1955)

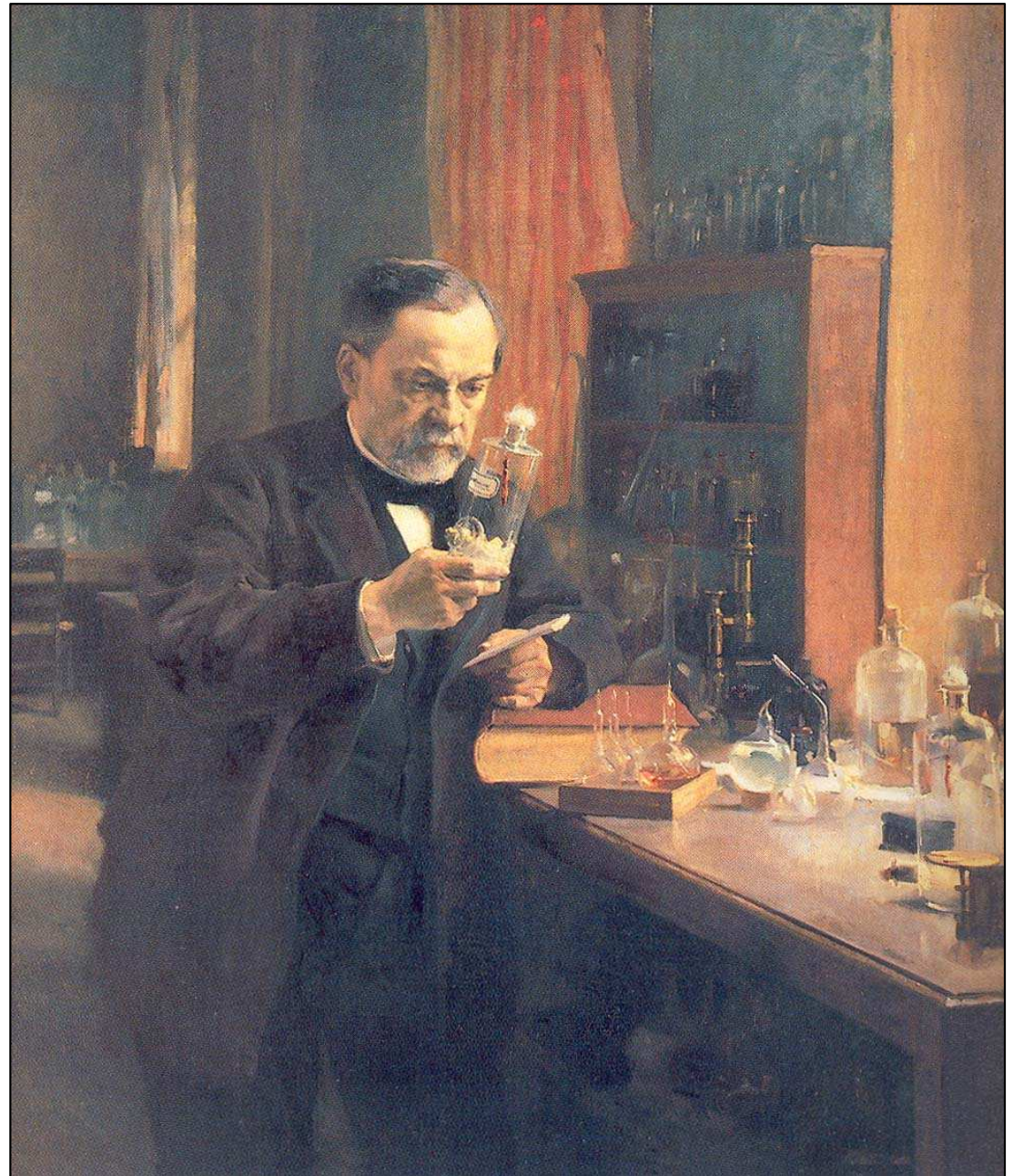
- skotský bakteriolog
- objevitel prvního antibiotika - 1928
- praktická využitelnost – na základě prací
E. Chain, H. Florey 1940
- nositel Nobelovy ceny (1945)

LOUIS PASTEUR

1822 – 1895

**francouzský chemik
a mikrobiolog**

- průkopník antiseptiky
(studie a základy
bakteriologie)
- objevil očkování
proti vzteklině a
sněti slezinné
- objev pasterizace

LOUIS PASTEUR

**1874 – úvodní řeč L. Pasteura
v Akademii lékařských věd v Paříži**

„Kdybych, pánové, měl čest být chirurgem jako vy, každý nástroj bych před použitím protáhl plamenem.

Kdybych měl čest být chirurgem, umýval a dezinfikoval bych si před operací pečlivě ruce a neužíval bych ani vaty, ani obvazů, které nebyly předem důkladně vystaveny vzduchu ohřátému na 130 až 150 stupňů.

Kdybych měl čest být chirurgem, nepoužíval bych při operaci vodu, která nebyla očištěna zahřátím na 110 až 120 stupňů“

.... pískot a nesmírný povyk mu byly odpovědí.

LÁTKY PRODUKOVANÉ ROSTLINAMI

OCHRANA PROTI BÝLOŽRAVCŮM

Alkaloidy

- dusíkaté látky vesměs se silnými účinky na organismus
- č. makovité: mák setý, vlaštovičník větší
- č. dýmnivkovité: dýmnivka dutá
- č. lilkovité: rulík zlomocný, blín černý, durman obecný
- č. pryskyřníkovité: oměj šalamounek
- č. liliovité: ocún jesenní

Glykosidy

- lehce se štěpící esterové deriváty cukrů
- dělení podle složení – gl. kyanovodíkové, antrachinonové, fenolové aj.
- velká množství glykosidů mají zástupci č. pryskyřníkovitých, vikvovitých, svlačcovitých, tolejšovitých

- např. glykosidy s účinky na srdeční sval
hlaváček jarní, náprstník červený, konvalinka vonná

Saponiny

- látky podobné glykosidům, při třepání s vodou silně pění
- ve vyšších koncentracích – rozrušují červené krvinky (hemolýza)
- podráždění žaludeční a střevní sliznice

- mydlice lékařská, divizna velkokvětá, prvosenka jarní, jehlice trnitá

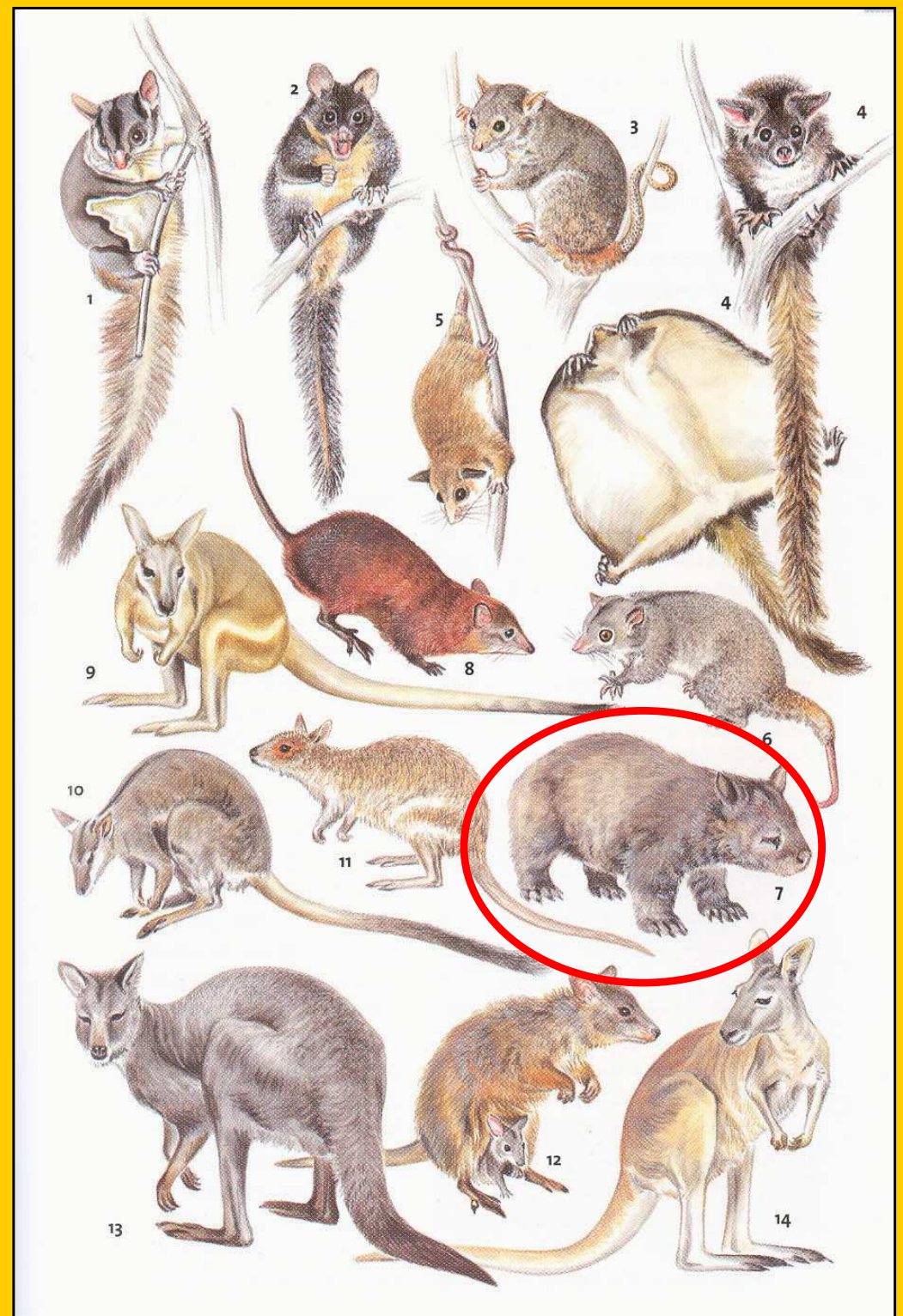
Silice

- směsi těkavých, často vonných látek
- především terpeny a jejich deriváty
- č. hluchavkovité, růžovité, mrkvovité, vavřívovité
- zvláštní skupinou jsou furokumariny
- kumarin a jeho deriváty – antagonické vitamínu K, snižují srážlivost krve
- č. mrkvovité, vikvovité

Medvídek koala

a

blahovičník manový

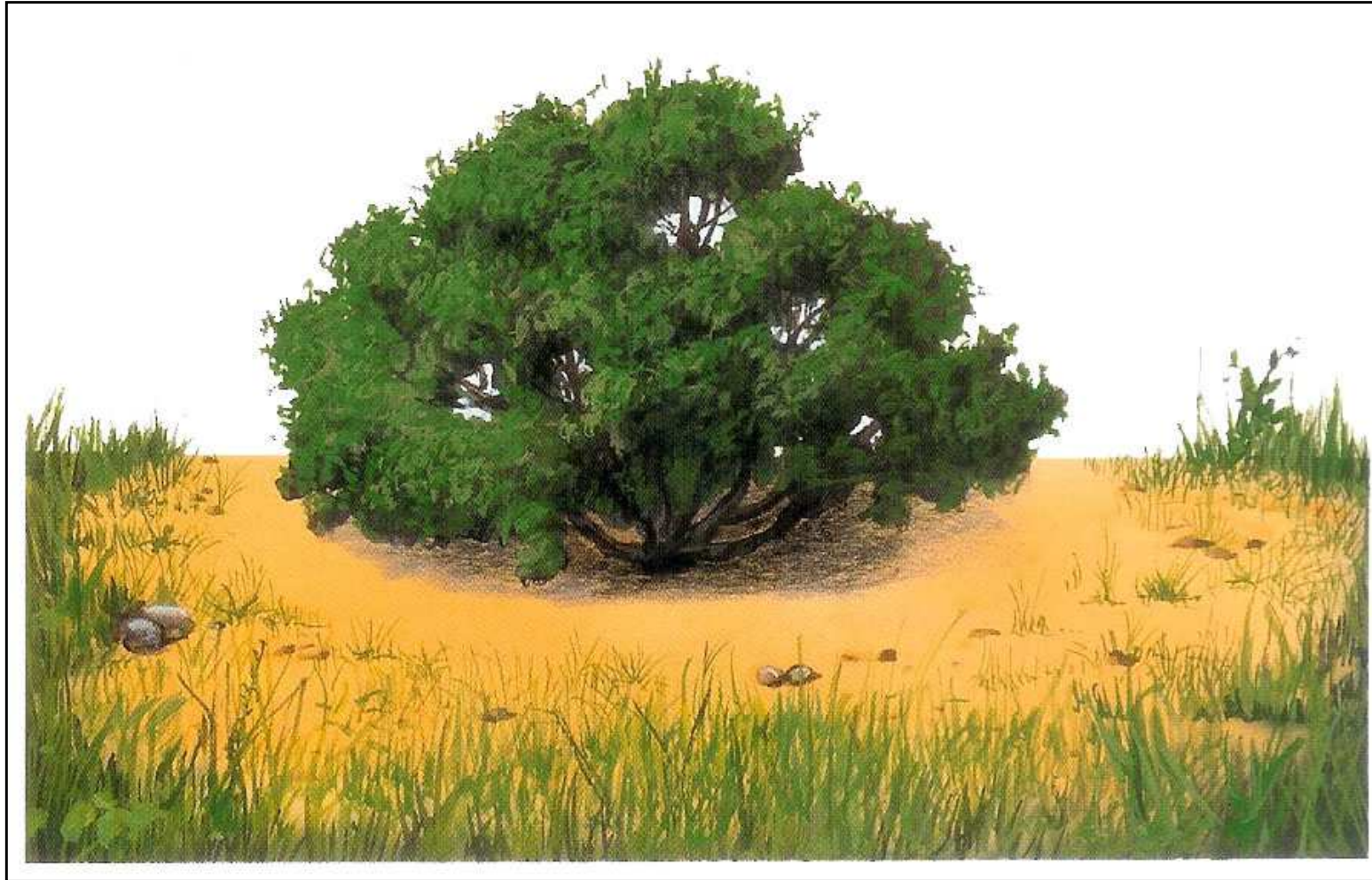
Rostlinné toxiny x pesticidy

Rostlinná látka	Mechanismus účinku	analogické pesticidy
pyrethriny	Na – kanál na axonální membráně	Pyrethroidy DDT
dikumarol	Antagonista vitamínu K (protisrážlivé účinky krve)	Warfarin
fysostigmin	Inhibitor cholinesterázy	Karbamátové insekticidy
nikotin	Nikotinový receptor pro acetylcholin	Neonikotinové insekticidy

ALELOPATIE

Alelopatie

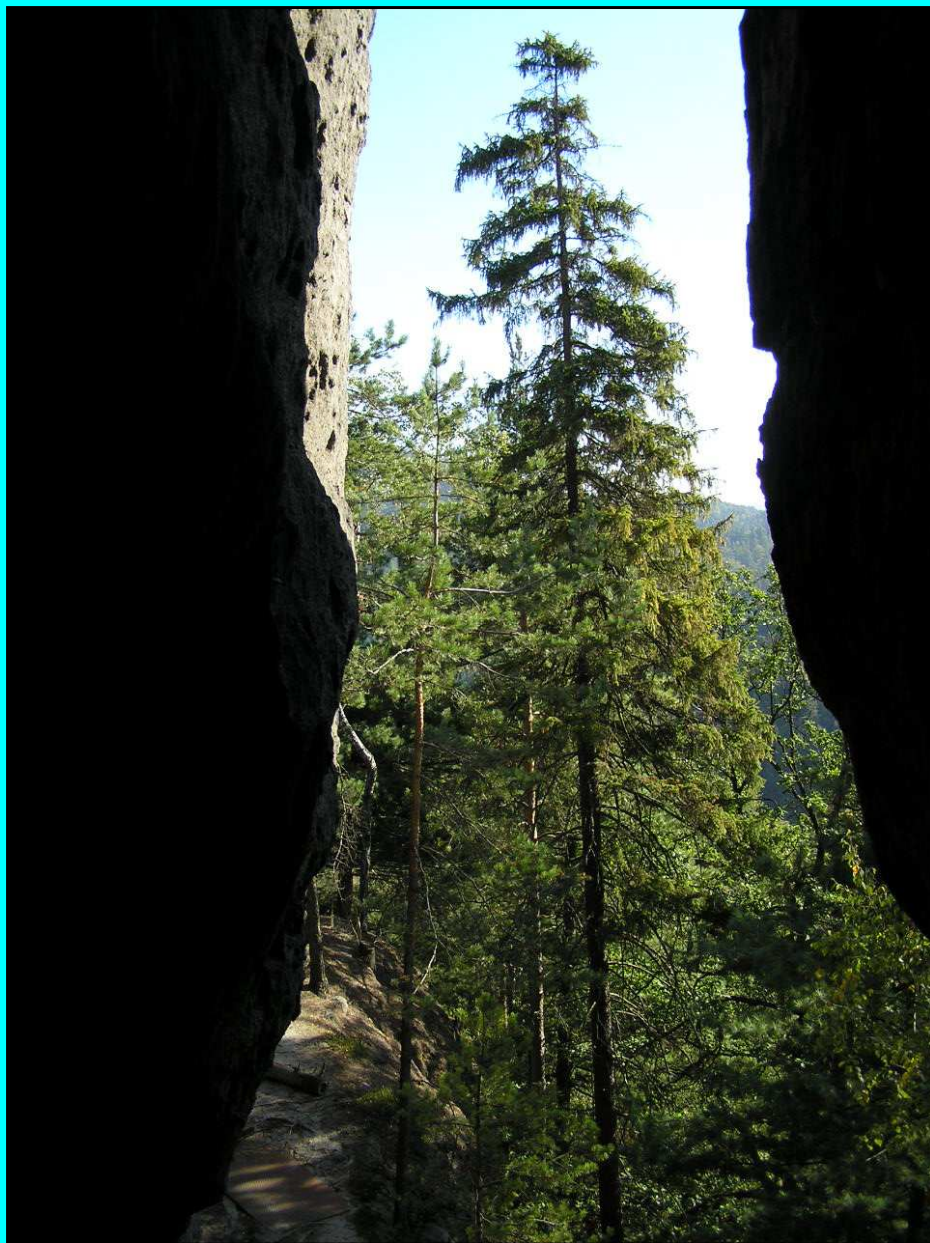

dub (*Quercus coccifera*)

BOROVICE VEJMUTOVKA

BOROVICE VEJMUTOVKA

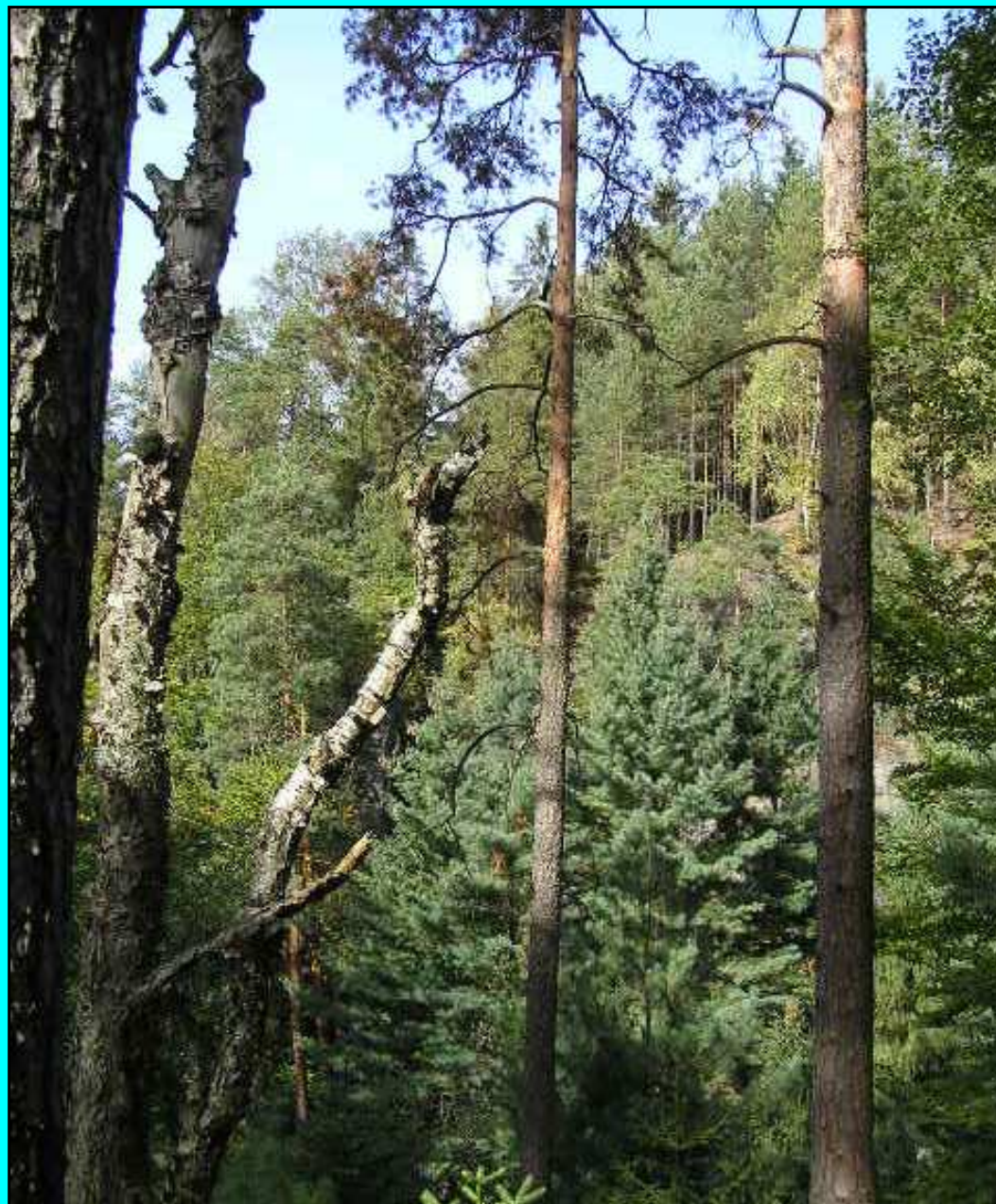
Národní park České Švýcarsko

BOROVICE VEJMUTOVKA

- **latinský název**
Pinus strobus L.
- **původ – východní oblast Severní Ameriky**
- **do Evropy dovezena r. 1705 – lord Weymouth**

BOROVICE VEJMUTOVKA

invazní dřevina, vytlačuje borovici lesní

BOROVICE VEJMUOVKA

kácení vejmutovky na území národního parku

LÁTKY PRODUKOVANÉ ŽIVOČICHY

OBRANA

Jedovaté látky :

- **v žahavých buňkách – medúzy, mořští plži**
- **v kůži – obojživelníci – bufotoxiny, batrachotoxiny**
- **v ostnech – ryba ropušnice**
- **v mase – ryby čtverzubci (*Fugu vermicularis*) – tetrodoxin**

Doprovázeno výraznými barevnými nebo morfologickými znaky – výstražné zbarvení

Chemická obrana je především tam, kde chybí rychlost pohybu (pro únik).

OBRANA

Žáby č. pralesničkovité (*Dendrobatidae*)

- vysoce účinné toxiny produkované kožními žlázami
- patří k nejsilnějším živočišným jedům nebílkovinné povahy
- alkaloidy – přes 200 druhů
- působí na přenos nervového vzruchu
- používány jako šípový jed

- nejsilnější batrachotoxiny žab r. *Phyllobates*
- pralesnička strašná (*Phyllobates terribilis*) vyloučí až 2 mg jedu = smrtelná dávka pro 20 000 labor. myší
pro 10 lidí

ÚTOK

Jedovaté látky využívány k lovu kořisti:

- pavouci
- štíři
- hmyz (vosy, včely,...)
- hadi
- rejsci (jedovaté sliny)

ÚTOK

Jedovaté látky využívány k lovu kořisti:

- pavouci
- štíři
- hmyz (vosy, včely,...)
- hadi
- rejsci (jedovaté sliny)

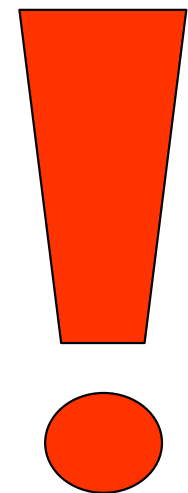
Většina jedů na ochromení a usmrcení kořisti jsou neurotoxiny.

Nervová soustava je dobrým cílem pro chemické zbraně.

Rovněž většina komerčních insekticidů jsou rovněž neurotoxiny.

CHEMICKÝ BOJ

Účinek všech látek vyrobených člověkem musí být vždy posuzován v kontextu dlouhé evoluční historie přirozené chemické války mezi organismy na Zemi.

Případová studie
TOXAFEN A BAVLNA

BAVLNA

TOXAFEN A BAVLNA

Bavlník (r. *Gossypium*)

- patří mezi dvouděložné rostliny, čeleď bombakovitých
- a má více než 60 druhů.
- pěstují se především 3 druhy a jejich kříženci:
  - bavlník barbádoský (*Gossypium barbadense*) - nejkvalitnější
  - bavlník srstnatý (*G. hirsutum*)
  - bavlník bylinný (*G. herbaceum*).

- významná průmyslová rostlina, pěstovaná v Číně a Indii již 2500 př.n.l.
- vlákna bavlny jsou ale dosti krátká – do 3 cm
- výroba byla závislá především na technologii předení
- základní přelom: 1764 Angličan James Hargreaves vynalezl dopřádací stroj (1764), nazývaný Jenny

- bavlnářská produkce potom sehrála velkou roli v boji USA o nezávislost a podílela se významně na vzniku USA jako světové velmoci.
- dosud patří USA k největším producentům bavlny na světě.

TOXAFEN

TOXAFEN A BAVLNA

Aplikace pesticidů.

- velký hospodářský význam ⇒ velká pozornost boji proti škůdcům
- hlavní škůdci housenky některých motýlů
květopas bavlníkový – *Anthonomus grandis*,
můra *Heliothis zea*,
zavíječ *Sacadoes pyralis*).
- významnou roli v něm sehrál a dosud hraje insekticid toxaphene.
- byl vyvinut společností Hercules v USA v roce 1945 a stal se ihned jedním z nejrozšířenějších insekticidů. Jeho význam vzrostl po omezení používání DDT a cyklodienových přípravků.
- jeho kumulativní celosvětová spotřeba v letech 1950 až 1993 činila 1,33 miliónů tun.
- vzhledem ke své persistenci v životním prostředí byl v USA a ve většině evropských zemí zakázán od roku 1982.
- přesto stále patří k nejdůležitějším insekticidům v zemích, kde se pěstuje bavlna (až 2/3 spotřeby).

TOXAFEN A BAVLNA

Toxafen

- je nejasně definovanou směsí nejméně 180 chemických látek, které vznikají při výrobním procesu.
- ten spočívá v probublávání plynného chlóru technickým camphenem v prostředí tetrachlormetanu. Výsledek se používá bez dalšího čištění.
- Směs obsahuje 67 – 69 % chlóru a odpovídá empirickému vzorci $C_{10}H_{10}Cl_8$.
- Běžně doporučované dávky jsou 0,5 – 10,0 kg/ha.

TOXAFEN A BAVLNA

Toxicita, mutagenita a karcinogenita.

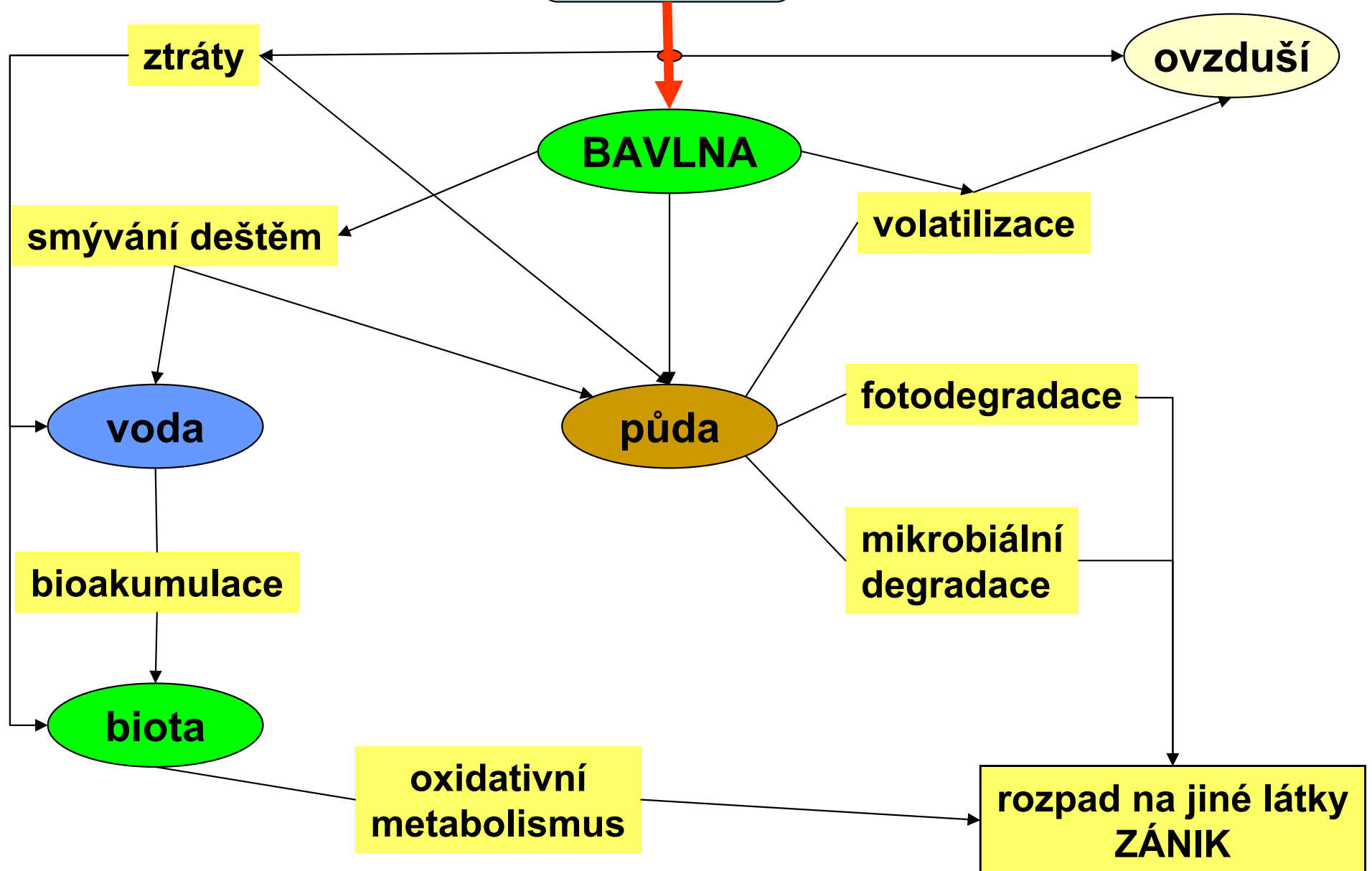
- pro savce mírně toxický, LD_{50} se pohybuje v rozmezí 20 – 200 mg/kg v závislosti na druhu.
- nejvyšší akutní toxicita byly zjištěna u mořských ryb, letální koncentrace ve vodě jsou 0,5 – 8,2 $\mu\text{g/l}$.
- sladkovodní ryby jsou méně citlivé, ale hodnoty LC_{50} pro sladkovodní korýše jsou stejně nízké jako pro mořské ryby.
- jako i ostatní chlorované uhlovodíky je i toxaphene neurotoxin, místem účinku je interference s kyselinou gama-aminomáselnou (GABA = gamma aminobutyric acid).
- výsledky Amesova testu ukazují na mutagenní účinky.
- je považován za karcinogen, prahová dávka ingescí je pro člověka odhadována na 1,13 mg/kg/den.

VÝSKYT V PROSTŘEDÍ

TOXAFEN A BAVLNA

letecký postřik

TOXAFEN

TOXAFEN A BAVLNA

Výskyt v prostředí.

(a) Ovzduší.

- vzhledem ke schopnosti volatilizace se je toxaphene šířen vzdušnými proudy na značné vzdálenosti od místa aplikace
- jeho residua jsou dnes detekovatelná v ekosystémech celého světa.
- nad severním Atlantikem byla zjištěna koncentrace $0,63 \text{ ng/m}^3$
(koncentrace DDT byla pouze $0,024 \text{ ng/m}^3$ – poměr koncentrací těchto dvou látek přibližně odpovídal poměru jejich odpařovacích rychlostí).

TOXAFEN A BAVLNA

(b) Voda a sedimenty.

- voda je důležitou cestou šíření toxaphenu.**
- rychlost jeho degradace ve vodě je od několika dní do několika měsíců v závislosti na vstupní koncentraci, obsahu organické hmoty a množství sedimentů.**

TOXAFEN A BAVLNA

(c) Půda.

- residua přetrvávají v půdě roky.

- třemi základními mechanismy odbourávání jsou:
  - volatilizace z povrchu půdy (základní mechanismus),
  - fotodegradace zářením o vlnové délce pod 290 nm
  - mikrobiální degradace.

- při orbě, kdy je toxaphene transportován z povrchu půdy do větších hloubek se degradace zpomaluje.

- v mírném klimatu je poločas odstranění z půdy cca 10 roků.

- v půdě je dosti pevně vázán, není příliš pohyblivý, a tak i roky po aplikaci je cca 95 % látky vázáno v horních 25 cm půdy.

TOXAFEN A BAVLNA

(d) Rostliny.

- poločas rozpadu v listech úrody je 3 – 15 dní.
- po aplikaci v doporučených dávkách lze rezidua v koncentraci 2ppm očekávat po 30 dnech.
- poločas pro volatilizaci z listů bavlníku byl cca 15 dní.
- při leteckém postřiku se cca 25 % ztrácí do 5 dnů po aplikaci. Maximální ztráty jsou smýváním deštěm a rosou a volatilizací.
- bioakumulace byla pozorována pouze u vodních rostlin, kde biokoncentrační faktor (BCF) pohyboval v rozsahu 500 – 3000.

TOXAFEN A BAVLNA

(e) živočichové.

- k významné bioakumulaci dochází v potravních řetězcích vodních ekosystémů. BCF:
  - pro vodní bezobratlé je 1000 – 2000,
  - pro pstruha 10 000 – 76 000.

- na degradaci se u živočichů podílí oxidativní metabolismus.

- laboratorní experimenty s ^{36}Cl - toxaphenem ukázaly, že krysy při jednorázovém požití vyloučí 50 látky až po 9 dnech.

- na základě pokusů s ^{14}C – toxaphenem je patrné, že pouze malá část (2 %) je vyloučí po úplném rozkladu jako oxid uhličitý výdechem

EKOLOGICKÉ ASPEKTY

TOXAFEN A BAVLNA

Ekologické aspekty.

- ❑ vzhledem k tomu, že bavlna je technickou plodinou a není určena k potravinářským účelům je při jejím pěstování používání pesticidů zcela běžnou záležitostí.
- ❑ proto zde lze také dokumentovat, některé obecné ekologické jevy jako je např. vývoj sekundárních škůdců.
- ❑ příklad ze střední Ameriky:

rok	počet škůdců	počet postřiků za rok
1950 začátek aplikace	2	4
1955	5	8 – 10
1960 – 1970	8	28

Výrazné zvýšení úrody po prvních postřicích bylo vykoupeno rozšířením spektra škůdců a nutností dalších a dalších postřiků. Je to příklad stavu, kterému se říká **pesticidové nevolnictví**.